

UOT 94 (479.24)

**AZƏRBAYCAN TÜRK LƏRİNİN ERMƏNİSTAN SSR-DƏN
DEPORTASIYASININ SİYASİ ZƏMİNİ****ƏSƏD QURBANLI****AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu**
qurbanli.68@mail.ru

Məqalə 1947-1953-cü illərdə Azərbaycan türklərinin Ermənistan SSR-dən deportasiyası probleminə həsr olunub. İlk dəfə olaraq azərbaycanlıların deportasiyası Sovet-Türkiyə münasibətləri kontekstində öyrənilir, onun kökləri, siyasi zəmini tarixi faktlar əsasında açıqlıb göstərilmişdir. Eyni zamanda, erməni kilsə və təşkilatlarının bu istiqamətdəki fəaliyyəti, siyasi şəraitdən yararlanmaları geniş təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: deportasiya, erməni, sovet, kilsə, azərbaycanlı

Giriş. Azərbaycan türklərinin deportasiyasının tədqiqi istiqamətində çoxlu elmi, publisistik və memuar ədəbiyyat meydana çıxsa da, bu mövzu hələ də aktual olaraq qalmaqdadır. İşıq üzü görmüş tədqiqat yönlü işlərin Azərbaycan tarixşünaslığında əhəmiyyəti nə qədər böyük olsa da, problem ilə bağlı bir çox qaranlıq məsələlər öz həllini gözləməkdədir. Odur ki, 1947-1953-cü illərdə soydaşlarımıza qarşı həyata keçirilmiş deportasiyanın siyasi zəmini və səbəbləri barədə həqiqətləri üzə çıxarmaq, onu bir daha təhlil etməkdir.

Sovet-Türkiyə münasibətlərində yaranmış soyuq münasibətlər və Sovet hökuməti tərəfindən syasi gündəmə çıxarılmış "erməni məsələsi" ermənilərin fəallaşmasında heç də az rol oynamırdı. Bütün tarixi situasiyalardan yararlanmaq istəyən erməni lobbisi və siyasətçiləri Sovet-Türkiyə münasibətlərində baş verən prosesləri çox diqqətlə izləyir, əlverişli tarixi şəraitdə öz milli maraqlarını təmin etmək istəyir, bu istiqamətdə təşəbbüslər göstərirdilər. Mühəribənin ilk illərində deyil, məhz mühəribənin hərbi, siyasi nəticələrinin SSRİ-nin xeyrinə həll olunduğu ərəfədə, ermənilər qazanılmaqda olan mühəribənin uğurlarından öz paylarını götürmək məqsədilə Sovet İttifaqına yaxınlaşırlar, alman faşizmi ilə mühəribədə öz köməkliklərini göstərməyə çalışırdılar.

II dünya müharibəsi dövründə ermənilərin milli maraqları. 1944-cü il martın 9-da Amerika Birləşmiş Ştatlarında fəaliyyət göstərən "Hnçak", "Ramkavar" partiyaları, "Ermənistan Ermənilərinin Mütərəqqi İttifaqı" və başqa təşkilatlar "Ermənistan ermənilərinin Milli Liqası"nı yaratdılar [20, 292].

“Liqa”nın qəbul etdiyi sənəddə təşkilatın məqsədləri açıqca göstərilirdi: birincisi, Sovet İttifaqının Alman faşizminə qarşı apardığı müharibəyə hərbi səylərlə kömək göstərilməsi; ikincisi, Sovet İttifaqında və Sovet Ermənistanında kömək məqsədilə müxtəlif müəssisələrin təşkili; üçüncüsü, xaricdə yaşayan ermənilərin hüquqlarının qorunması və xarici ermənilərin repatriasiyasına hər cür kömək göstərmək" [20, 292].

Milli Liqa yarandığı ilk gündən etibarən bütün erməni icmalarında öz özlərini yarada bilmişdi. Erməni kommunistləri bütün erməni komitə və təşkilatlarını bir araya gəlməsi və onların birgə fəaliyyətlərini koordinasiya etmək istiqamətində fəal səyləri ilə milli liqalar vahid cəbhə orqanlarına çevrildilər [20, 293].

Ermənistan Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanılan sənəd ermənilərin müharibə dövründə SSRİ-yə göstərdikləri maddi köməklikləri əks etdirir. SSRİ Dövlət Bankı Ermənistan kontorunun rəisi Rza Vəlibəyovun və baş mühasib Markaryanın verdiyi bank məlumatından gündəlik olaraq xaricdə yaşayan ermənilər tərəfindən Eçmiəzzin kilsəsinin arxiyepiskopu Gevorq Çereqçyanın adına keçirilmiş pul vəsaitinin hesabatını verir [21,720]. Həmin vəsait hesabına iki "Sasunlu David" tank kolonnasının yaradılması və cəbhəyə yola salınması haqqında Arxiyepiskop Gevorq Çerokçyanın 1944-cü il-də Ali Baş komandan İ.V.Stalinə göndərdiyi teleqramda bu barədə ətraflı bəhs olunur [21, 721]. Ali Baş Komandan İ.V.Stalin 1944-cü ilin 7 iyununda arxiyepiskop Gevorq Çerokçyana göndərdiyi teleqram vasitəsilə Gevorq Çerokçyana öz təşəkkürünü bildirməklə yanaşı, xaricdə yaşayan ermənilərə də öz xüsusi salamını göndərir [21, 721].

Müharibə illərində ölkədə milli birliyin təmin olunması üçün fəaliyyəti bərpa olunmuş kilsələr dövlətin bu sahədəki siyasətinin həyata keçirilməsində əsas rol oynayırdılar[14, 161]. Bərpa olunmuş kilsələr arasında Eçmiəzzin kilsəsi də dövlət tərəfindən bir sıra güzəştlər əldə etmiş və SSRİ-nin Türkiyə siyasətində fəal rol oynayırdı.

Qeyd edək ki, 1945-ci il aprelin 19-da İ.V.Stalin tərəfindən qəbul edilən G.Çerokçyana kilsənin bərpası ilə yanaşı, xaricdən yüz min erməninin repatriasiyasını təşkil etməyi tapşırılmış və bildirmişdi ki, tezliklə bu barədə hökumətin xüsusi qərarı olacaq[22]. VI Gevorq, İ.V.Stalinlə olan razılışmaya əsasən, xaricdəki din xadimlərinə, partiyalara, tanınmış diaspora nümayəndələrinə müraciət edir ki, xaricdən ermənilərin repatriasiyasını təşkil etsinlər [20]. Tezliklə Eçmiəzzin kilsəsinin təşkilatçılığı nəticəsində 130 min xarici ermənilərdən Ermənistan SSR-də yaşamaq istəmələri barədə müraciətlər qəbul edilərək Sovet hökumətinə təqdim edilir [17, 364]. SSRİ Xalq Komissarları Soveti 1945-ci il noyabr ayının 21-də "Ermənilərin xaricdən Ermənistan SSR-yə qayıtmaları ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" qərar qəbul edir [4, 443].

Xaricdə yaşayan ermənilərin repatriasiyası üçün Azərbaycana ərazi iddiaları. Xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına qayıtmaları haqqındakı, SSRİ XKS-nin 21 noyabr 1945-ci il tarixli qərarından az sonra,

noyabr ayının 28-də Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi məsələsi qaldırılır. Ermənistanın kommunist rəhbəri Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisinin Ermənistana birləşdirilməsi barədə Mərkəzi hökumət qarşısında vəsadət qaldırır [19, 203]. Vəsadətlə bağlı Azərbaycan K(b) P MK-ının I katibi M.C.Bağirova həmin məktubla birgə müraciət edərək ondan öz fikrini bildirməyi xahiş edir. Azərbaycan rəhbəri isə öz növbəsində həmin təklifi qətiyyətlə rədd edir [7].

Ermənilərin ərazi iddiasının xarici ermənilərin ölkəyə qayıdışı haqqındakı qərardan dərhal sonra qaldırılması heç də təsadüf deyildi. Onlar bu qərardan sonra dərhal hərəkətə keçdilər, yaranmış şəraitdən faydalanmağı üstün tutdular. Ermənistan rəhbərləri SSRİ XKS-da, MK-da tez-tez görüşlər keçirir və bildirdilər ki, ermənilərin torpaqları az, xaricdən gəlmək istəyənlər isə qatqat çoxdur. Ermənilər bu problemin mümkün həllini Ermənistanın istər Zaqafqaziya daxilindəki, istərsə də xaricdəki sərhədlərinin genişləndirilməsi zərurətini vurğulayırdılar.

M.S.Qorbaçovun məsləhətçisi olmuş K.Brutens "30 il köhnə meydanda" kitabında yazır ki, 1945-ci ilin sonları və 1946-cı ilin əvvəllərində Ermənistan K(b)P MK-nın I katibi Qriqori Harutyunov xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR-yə qayıdışı ilə bağlı olaraq Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan vilayətlərinin Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini ÜİK(b)P MK-nın katibi G.Malenkovla birlikdə dəfələrlə müzakirə etmişdi [11, 64].

Azərbaycanın kommunist rəhbəri M.C.Bağirovun ərazi məsələsi ilə bağlı tutduğu sərt və kəskin mövqeyi rəsmi Moskvanı və erməniləri bu fikirdən daşındırdı. Mərkəzi hökumət isə bir daha ərazi məsələlərin müzakirəsinə qayıtmadı. M.C.Bağirov bu məsələdə qəti mövqe və möhkəm iradə ortaya qoymasaydı, çox güman ki, Dağlıq Qarabağ vilayəti elə o vaxtlar Azərbaycandan alınıb Ermənistana birləşdiriləcəkdi.

Professor B.Nəcəfov isə erməni kommunistləri haqqında, onların fəaliyyətləri barədə yazır ki, Ermənistanın kommunist rəhbərləri zahirdə sovet ideologiyası və şüarları ilə pərdələnsələr də, qəlblərinin dərinliyində daşnak idilər, daşnak prinsiplərinə tapınımışdılar. Onlar üçün "erməni məsələsi" kommunist ideologiyası və beynəlmilətçilik prinsiplərindən qat-qat əziz və doğma idi. Məhz buna görə də repatriasiya məsələsində Ermənistan K(b)P MK, respublika rəhbərliyi xarici erməni diasporası ilə birgə hərəkət edirdi ki, elə bu həmrəylik də son nəticədə onlara uğur gətirdi" [8, 60-61].

Xaricdə yaşayan ermənilərin repatriasiyası üçün təbliğat prosesi və Türkiyəyə ərazi iddiaları. Sovet hökuməti xarici ölkələrdən ermənilərin köçürülüb gətirilməsi üçün geniş təbliğat işinə qoşulmuş, bu istiqamətdə bütün təbliğat vasitələrindən istifadə edirdi. 1944-cü ildə Ermənistan SSR-də "Ermənistanın Xarici Ölkələrlə Mədəni Əlaqələr cəmiyyəti" yaradılmışdı [23,132]. Bu təşkilat xaricdəki ermənilərin "vətənə" qaytarılması üçün təbliğat aparırdı.

1945-ci il noyabr ayının 20-də Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulmasının 25 illiyi ölkədə təntənəli şəkildə qeyd olunması da əslində siyasi

xarakterli tədbir idi. Bu münasibətlə SSRİ XKS, ÜİK(b)P MK Ermənistan rəhbərliyinə və erməni xalqına təbrik məktubu göndərdi. ÜİK (b)P MK-nın orqanı olan "Pravda" qəzeti isə 25 noyabr 1945-ci il sayında bayram ovqatlı yazılara geniş yer vermiş, bu əlamətdar hadisə ilə bağlı öz səhifələrində məqalələr dərc etmişdi. Həmin məqalələrdə 25 il ərzində Sovet Ermənistanının ittifaq tərkibində qazanmış olduğu siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni nailiyyətlərdən söhbət açılır, ölkə qarşısında duran perspektiv inkişaf meyilləri təbliğ edilirdi [18]. Həmin günlərdə Ü.İ.K.(b) P MK-nın orqanı olan "Pravda" qəzetində Ermənistan K(b)P MK-nın I katibi Q. Harutyunovun "Sovet Ermənistanının 25 illiyi" başlıqlı məruzəsi çap edilmişdi. Q. Harutyunov öz məruzəsində Ermənistanın keçdiyi inkişaf yolundan, qazandığı sosial, iqtisadi, mədəni nailiyyətlərdən danışır, Türkiyəyə qarşı ərazi tələbləri də irəli sürməkdən çəkinmir. O, Türkiyədən Qarsı, Ərdahanı, Sarıqamışı, Kağızmanı və s. başqa əraziləri dərhal geri qaytarılmasını tələb edirdi [18].

Xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına qayıdışı ərəfəsində ermənilər yaşayan bir sıra xarici ölkələrdə Sovet Ermənistanının 25 illiyinə həsr olunmuş böyük fotosərgi keçirilmişdi. Sərginin keçirilməsindən məqsəd Sovet Ermənistanının qazandığı sosial-iqtisadi, mədəni uğurları təbliğ etmək və bununla da Sovet Ermənistanına gəlmək istəyən erməniləri şirnikləndirmək idi. Sərgi daha çox ermənilərin kasıb halda yaşadıkları Fələstində, Kiprdə və s. ölkələrdə nümayiş etdirilirdi. Sərgidə Sovet İttifaqı tərəfindən təbliğat məqsədilə Sovet Ermənistanının ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni həyatından bəhs edən mətbuat, məktəb dərsləkləri, kinofilmlər köçürüləcək ermənilər arasında əyani təbliğat vasitəsinə çevrilmişdi. Bu materiallarda Sovet Ermənistanının qazandığı iqtisadi və mədəni nailiyyətlərlə yanaşı, repatriant ermənilərin köçürülmə vaxtı və yerləşdirilməsinin hazırlığı barədə məlumatlar verildirdi. [23,132]. Onu da qeyd edim ki, xarici ermənilər Sovet hökumətinə müraciət edərək Türkiyədəki "erməni torpaqları" nın Sovet Ermənistan SSR-ə birləşdiriləcəyi təqdirdə, vətənə qayıdıb orada "sosializm" uğrunda fəal çalışacaqlarını bildirdilər [15].

Ermənilərin repatriasiya prosesi. SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 19 oktyabr 1946-cı il-də " Sovet Ermənistanına qayıdan erməni millətindən olan şəxslərə SSRİ vətəndaşlığı verilməsi qaydaları haqqında" kə qərarı ilə ermənilərin köçürülüb gətirilməsini hüquqi cəhətdən qanuniləşdirdi. Qərardan dərhal sonra ermənilərin xaricdən ölkəyə qayıdışı baş verir [5].

"Daşnakstyun" partiyasının 1947-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında Qahirədə keçirdikləri XIV konqresində də Türkiyəyə, SSRİ və böyük dövlətlərə münasibət, "erməni məsələsinə" yanaşması, ermənilərin Ermənistanına repatriasiyası haqqında məsələlər müzakirə edildi. [1.v.32-36]. Direktiv sənədin "repatriasiya" bölməsi sənədində "Daşnakstyun" partiyasının xarici ermənilərin Sovet Ermənistanına repatriasiyası məsələsinə münasibəti açıqlanır. Bu məsələ ilə bağlı konqresdə dinlənən məruzələrdən irəli gələrək daşnakların gəldiyi nəticəyə görə: Birincisi, "Daşnakstyun" partiyası repatriasiya məsələsinə

mühüm və müsbət iş kimi baxır; ikincisi, qeyd edir ki, repatriasiya erməni məsələsinin başqa tərəflərinin həllində uğurlu addımdır; üçüncüsü, kütləvi repatriasiya erməni torpaqlarının azad olunması və Ermənistanın sərhədlərinin genişləndirilməsi ilə bağlıdır" [1, v.22].

Daşnaklar repatriasiyanı müsbət iş kimi qəbul etmələrinə baxmayaraq, ona qarşı çıxır, sərt, kəskin şəkildə mübarizə aparırdı. Bunun, səbəbi də repatriasiyanın daşnakların mövqelərinin güclü olduğu erməni icmalarında aparılması idi. Sovetlərin belə bir siyasəti həm də "Daşnakstyün" partiyasının siyasi cəhətdən neytrallaşdırmaq məqsədini güdüdü. Belə ki, "Soyuq müharibə" illərində daşnaklar qərbyönlü siyasət yeridir, Mərkəzi Kəşfiyat İdarəsi ilə əməkdaşlıq edirdi [6, 161].

Xaricdən ermənilərin köçürülməsi zamanı siyasi partiyalar və təşkilatlar arası ehtiraslar daha da qızıxdı. Daşnaklar öz ənənəvi mübarizə üsulundan-terrordan istifadə edirdi. Livanda ermənilərin SSRİ-yə qayıtmasına çağıran kommunist P.Nadiryana daşnaklar tərəfdən qətlə yetirilmişdi [6, 113].

Xarici ermənilərin Sovet Ermənistanına repatriasiyası üçün erməni partiya və təşkilatları onların köçürülüb gətirilməsinin maliyyə xərclərini öz üzərlərinə götürmüşdülər. Onlar bu işdə daha çox maliyyə vəsaiti ayırır, daha çox pul xərcləyirdilər. Xarici ermənilərin Ermənistanı qayıdışı üçün Ümumerməni Xeyriyyə Təşkilatı bir milyon dollardan artıq pul xərcləmişdi [1, 364].

Sovet İttifaqının, onun xüsusi xidmət orqanlarının və xaricdə fəaliyyət göstərən müxtəlif erməni təşkilatlarının yaxından köməyi və apardıqları təbliğat vasitəsi ilə xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin az qismini inandıra bilmiş və bunun nəticəsində 1947-ci ilə qədər 85.787 nəfər Ermənistan SSR-ə köçürülüb gətirilmişdi [9]. Ermənistan SSR NS-nin sədri S.K.Karapetyan Sovet Ermənistanının 27-ci ildönümü münasibətilə keçirilən yığıncaqda bildirirdi ki, 1947-ci ilin yayına qədər Ermənistanı 80 min xarici erməni qayıtmışdır [15]. Köçürülüb gətirilənlər əsasən, ABŞ, Fransa, Bolqarıstan, Rumıniya, Suriya, Livan, Misir və İranda yaşamış ermənilər idi.

Xarici ölkələrdən köçürülüb gətirilən ermənilərin əsas kütləsini daşnak meyilli elementlər təşkil edirdi. Onlar üzdə sovet hakimiyyətinə loyal olduqlarını bildirsələr də, əslində vətənə, orada "erməni məsələsi" naminə qayıdirdılar [8,58]. Azərbaycan SSR DTK sədri (KQB) general-mayor Yemelyanovun 24 avqust 1946-cı ildə tam məxfi qrifli "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin bir qrup erməni ziyalıları arasındakı mənfi əhvalatlar haqqında"ki arayışda xaricdən gəlmiş erməni repatriantların antisovet meyilli olması faktını təsdiqləyir. DTK-nın sədri belə bir qənaətdədir ki, yerli ermənilərin Sovet hökumətinin ictimai-iqtisadi quruluşlarına olan müxalif baxışları xaricdən gələn ermənilərin antisovet baxışları ilə əlaqədardır [7, 13]. Bu faktın özü xarici erməni-repatriantların ölkəyə gəlişinin əsl məqsədləri barədə fikir yürütməyə imkan verir.

1947-ci ildə xarici ermənilərin Ermənistanı repatriasiyasının sürəti xeyli azalmışdı. 1946-cı ildə bu rəqəm 51.238 nəfər təşkil edirdisə, 1946-cı illə

müqayisədə 1947-ci ildə Ermənistan SSR-ə 34.549 nəfər erməni - repatriant gəlmişdi [10, 115]. 1947-ci ilin ortalarından başlayaraq xarici ermənilərin köçürülüb gətirilməsi planı azaldılmış, 1949-cu ildə isə Ermənistan KP MK-nin qərarı ilə bu köçürülmə prosesi tamam dayandırılmışdı.

Azalmanın bir səbəbi "Daşnakstyun" partiyasının xaricdə yaşayan və Sovet Ermənistanına gəlmək istəyən ermənilər arasında apardığı əks təbliğat idisə, digər səbəbi ölkəyə gəlmiş erməni-repatriantların bir qisminin əvvəlki yaşadığı ölkələrə qayıtması və öz soydaşları arasında sovet həyat tərzinin acı gerçəkliyini açıqlamaları idi. Sovet hökuməti tərəfindən "erməni məsələsi"nin həlli ilə bağlı ermənilərə vermiş olduğu vədin yerinə yetirilməməsi də erməni-repatriantların Sovet İttifaqına, Ermənistana gəlişinə mane olan ən əsas amillərdən biri idi.

SSRİ-nin Türkiyəyə qarşı ərazi tələblərindən əl çəkmədiyi bir vaxtda xaricdə daşnaklar tərəfindən Sovetlər əleyhinə başlanan təbliğat bütövlükdə reemigrasiya prosesinə təsir edir, Sovet hökumətinin dünyada süni surətdə yaratmış olduğu "ədalətli dövlət" imicinə zərər vurmaqla yanaşı ermənilər arasında "erməni məsələsi"nin həllinə ümidi xeyli azaldırdı. VI Gevorqun dünya ermənilərinə müraciətlə yazmış olduğu "...ermənilərin bütün milli arzularının yerinə yetirilməsi mümkünsüzdür" fikrinə münasibət bildirən S.Varasyan ona cavabında bildirdi: "bununla da siz ermənilərdə məyusluq və ümitsizlik acısı yaradırsınız..." [1, v.58].

İ.V.Stalinlə Gevorq Çerokçyan arasında olan razılışmaya görə xarici ölkələrdən köçürülüb gətirilən ermənilərin növbəti axını da gəlməli və onlar Türkiyədən alınıb Ermənistan SSR-ə birləşdiriləcək torpaqlarda yerləşdirilməli idilər. "İtirilmiş torpaqlar"ın geri alınması məsələsinin həlli isə gündən-günə uzanır, rəsmi Moskva üçün həlli çətin bir problemə çevrilmişdi. Ermənilər isə hələ də "erməni məsələsi"nin həll ediləcəyinə ümid edir, onun həllini gözləməkdə idilər...

Azərbaycanlıların Ermənistan deportasiyası. Türkiyəyə qarşı Sovet ərazi tələblərinin boşa çıxması, Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinin qeyri-mümkünlüyü ilə üzləşən İ.V.Stalin belə bir şəraitdə tələm-tələsik olaraq Azərbaycan türklərinin Ermənistandan köçürülməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bu tələm-tələsiklik SSRİ Nazirlər Sovetinin "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında"kı 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarından da görünür. Qərar preambulasız, izahatsız qəbul edilmişdi [3, v.13-14].

SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr tarixli qərarının 11-ci maddəsində də rəsmi Moskvanın, eləcə də erməni lobbisinin və millətçi dairələrinin məkrli niyyətlərini duymamaq mümkün deyil. Qərar da azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltıldıqları tikililərin və yaşayış evlərinin xaricdən Ermənistan SSR-ə gələn erməniləri yerləşdirmək üçün ermənilərin istifadəsinə verilməsi deyilir, bununla bağlı Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə xüsusi göstəriş verilirdi [3,v.13-14].

Beləliklə, Sovet hökuməti İkinci dünya müharibəsi illərində ermənilərə SSRİ-nin Türkiyə siyasətində ermənilərdən siyasi alət kimi istifadə müqabilində Azərbaycan türklərini tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya etdi.

Repatriasiya illərində 80 mindən artıq xarici erməninin ölkəyə gəlməsi ermənilərin 130 min miqdarında azərbaycanlıların köçürülməsi planının reallaşmasına imkan vermədi. Sovet hökuməti 100 min Azərbaycan türkünün köçürülməsinə qərar verdi... SSRİ Nazirlər Sovetinin "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında"kı 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarı ermənilərin ənənəvi etnik təmizləmə siyasətinə yenidən rəvac verdi.

Nəticə. Yekun olaraq bildirik ki; 1) Azərbaycan türklərinin 1947-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən deportasiyası ikinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə Sovet-Türkiyə münasibətləri kontekstində rəsmi Kreml tərəfindən siyasi gündəmə çıxarılmış “erməni məsələsi” və xaricdən ermənilərin Ermənistana repartasiyası ilə qırılmaz surətdə bağlıdır; 2) O dövrdə, SSRİ-nin Türkiyəyə qarşı ərazi tələbləri, ermənilərin Azərbaycana ərazi iddiaları və Azərbaycan türklərinin Ermənistan SSR-dən deportasiyası bir-biri ilə bağlı olan kompleks məsələlərdir; 3) ermənilərin repatriasiyasından məqsəd imperiya sərhədlərini Türkiyə əraziləri hesabına genişləndirmək istəyən SSRİ-nin geo-siyasi maraqlarını həyata keçirmək idi. Azərbaycan türklərinin köçürülməsi də həmin maraqlara qurban verildi; 4) Ermənilərin xaricdən köçürülməsini şirnikləşdirən və həyata keçirən də məhz Kreml idi. Azərbaycan türkləri də repatriantlar üçün guya yeni ərazilər tələb olunduğu üçün Ermənista SSR-dən deportasiya olundu.

ƏDƏBİYYAT

- 1.ARPİİSSA, f.1,siy. 221,iş 78 v.32-36
- 2.ARPİİSSA, f.1,siy. 222, iş 48 v.10-14
- 3.ARPİİSSA, f.1,siy. 206, iş.29 v. 14-19
- 4.Həsənli C.İkinci dünya müharibəsi illərində Azərbaycan hərbi, siyasi və diplomatik münasibətlərdə (1939-1945). Bakı: Yazıçı, 2015, 540 s.
5. İsaakyan Q. Ermənistan SSR (qısa tarixi öçerk).Bakı: Azərnəşr, 1960, 146 s.
- 6.Maykl K. Daşnak partiyasının böhranı. // "Xəzər" jurnalı, Bakı: 1990, №1, s.161
7. Malenkovun Bağirova məktubu. // Qanun jurnalı. Bakı, 1998, №13,14
8. Nəcəfov B. Deportasiya. Bakı: Çarşıoğlu, 1998, 214 s.
- 9.Kamuran Gürun. Türk-Sovyet ilişkileri (1920-1953). Ankara, 1991, s.30
- 10.Nesla Bağgün. Türk-Ermeni ilişkileri.İstanbul:1973,s.115
11. Карен Брутенц. Тридцать лет на старой площади. М.: Международные отношения, 1998, s.509
- 12.Ведомосты Верховного Совета ССР. М., 1946, №39
- 13.Геворгян П.В Борьбе за существование. // Армянский Вестник. 1993, №9
- 14.Джузеппе Боффе. История Советского Союза (от отечественной войны до Полежения второй мировой державы Сталин и Хрущев.1941-1964). Том 2. М.: Международные отношения, 1994, с.161
- 15.Коммунист (Ереван). 1945, 22 декабр №275
16. Карапетян С.К. 27 лет возрожденной Армении. // Газ., "Коммунист " Ереван, 29 ноябрь 1947, №279.

17. История Армянская народа. Ереван: Ер.ГУ, 1980, с.564.
18. Советская Армения за 25 лет. Правда, 25 ноября 1945, №281
19. Пыжиков А. Хрущевская «оттопел» (1963-1964). Архив. М.: Олмо-Пресс, 2002, с.203
20. Советская Армения за 60 лет. Ереван: АН.Арм.ССР, 1970, с.292.
21. Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941-1945). Ереван: АН.Арм.ССР, 1975, с.720
22. Хомозури Г. Социальные потрясения в судьбах народов. М.: Интеллектион, 1997, с.193
23. Худавердиян К.С. Культурные связи Советской Армении. Ереван: 1977, с.132

ПОЛИТИЧЕСКИЕ УСЛОВИЕ ДЕПОРТАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТЮРОК ИЗ АРМЯНСКОЙ ССР

А.Дж.КУРБАНЛЫ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме депортации азербайджанских тюрок из Армянской ССР в 1947-1953 годы. Впервые проблема депортации азербайджанцев исследуется в советско-турецких отношениях, рассматриваются политические корни, на основе которых раскрываются факты этих событий. Также исследуется, деятельность армянских церкви и организаций в этом направлении, широко освещаются политические условия их возникновения.

Ключевая слова: депортация, армянин, Совет, церкви, азербайджанец

POLITICAL GROUNDS FOR THE DEPORTATION OF AZERBAIJANI TURKS FROM THE ARMENIAN SSR

A.J.GURBANLI

SUMMARY

The article is devoted to the problem of the deportation of Azerbaijani Turks from the Armenian SSR in 1947-1953. For the first time, the deportation of Azerbaijanis is investigated in the context of historical events, its roots and political foundations are revealed on the basis of historical facts. At the same time, the activities of Armenian churches and organizations in this direction, their use of political conditions have been widely analyzed.

Keywords: deportation, Armenian, Soviet, church, Azerbaijani